

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՅՈՂԱՆ ԳՐԶԻ ԸՆԴՕՐԻՆԱԿԱԾ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ ԵՎ ԿԱՏԱՐԱԾ ՀԱՎԵԼՈՒՄՆԵՐԸ

Մերոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող հազարավոր ձեռագրերի մեջ կան գիտության և արվեստի տարբեր բնագավառների համար բացառիկ նշանակություն ունեցող մատյաններ: Պատմագիտության համար այդպիսի եզակի արժեք է Մատենադարանի թիվ 2865 ձեռագիրը, որը ձեռագրագուցակում անվանված է «Պատմագիրք Հայոց» և պարունակում է Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության հնագույն ընդօրինակություններից մեկը (էջ 2բ-135ա), Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի պատմության (էջ 137ա-242ա) և Արիստակես Լաստիվերցու պատմության (էջ 242ա-311բ)¹ առայժմ հայտնի ամենավաղ ընդօրինակությունները:

Ձեռագիրը գրված է թղթի վրա, ունի 312 թերթ (33,5x25 սմ), գրչությունը՝ բոլորգիր, երկսյուն: Մատենադարանի ձեռագրագուցակում ենթադրաբար համարվում է 14-րդ դարի մատյան²: Ձեռագրի գրիչը հիշատակարաններում իրեն անվանում է Յոհան: Նրա ընդօրինակած մատյանը սկզբից, Մովսես Խորենացու պատմության մասում վնասվել, թերթատվել է, և 1567 թ. Խիզանի Ղարասու գյուղում Ներսես վարդապետ Գնունեցու պատվերով այն լրացրել է Իգնատիոս գրիչը³:

Մովսես Խորենացու պատմության քննական բնագիրը հրատարակած Մ. Աբեղյանն ու Ս. Հարությունյանը ձեռագիրը նկարագրելով նշում են մի քանի ձեռագրագուցակային տվյալներ, որից հետո գրում են. «Այս ձեռագիրը Խ (խառնուրդ - Կ. Մ.) խմբին պատկանող բոլոր ձեռագրերի ընդհանուր մայրն է և մեզ յայտնի բոլոր ձեռագիրներից ամենահինը: Յիշատակարաններից երևում է, որ երկու անգամ նորոգուած է, մեկ՝ 1567 թուին Ներսես վարդապետի պատուերով Իգնատիոս գրչի ձեռով. մեկ էլ՝ 1684 թուին Բաղիշոյ առաջնորդ Աւետիք վարդապետի պատուերով Դաւիթ Ճնճղուկ գրչի ձեռով: Գրքի հին

¹ Ձեռագրի 3բ էջում Մովսես Խորենացու և նրա պատվիրատու Սահակ Բագրատունու հայտնի մանրանկարն է (տե՛ս Ա. Գևորգյան, Հայկական մանրանկարչություն. դիմանկար, Երևան, 1982, նկ. 63), 135ա-136բ էջերում 1567 թ. եւ 1684 թ. նորոգման հիշատակարաններն են, իսկ 312բ էջում ուշ շրջանի մի նյութ՝ «Այս են կարգ վարդապետաց մերոց...»: Ձեռագրի 312ա էջում գրված է. «Սոյն գիրքս Աւելիս վանքինն է» (Ավելիսու Ս. Աստվածածին վանքը գտնվում է Բաղեշի մոտ):

² Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, կազմեցին՝ Օ. Եզանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, Երևան, 1965, հ. Ա, էջ 891:

³ Մովսես Խորենացու Պատմությունն Իգնատիոսը լրացրել է Յոհանի գրածից պակասող թերթերով, որն ըստ հաջորդականության հետևյալ պատկերն է ներկայացնում՝ էջ 2բ-25բ (Իգնատիոս), 26ա-32բ (Յոհան), 33ա-44բ (Իգնատիոս), 45ա-45բ (Յոհան), 46ա-46բ (Իգնատիոս), 47ա-80բ (Յոհան), 81ա-81բ (Իգնատիոս), 82ա-106բ (Յոհան), 107ա-116բ (Իգնատիոս), 117ա-134բ (Յոհան), 135ա-136բ (Իգնատիոս): Հաջորդ՝ 137ա էջից սկսվում է Ասողիկի պատմությունը, որին հաջորդում է Արիստակես Լաստիվերցու պատմությունը, որն ամբողջովին Յոհանի ընդօրինակությունն է:

մասի գրչի անունն է Յոհան, իսկ գրության տեղն ու թուականն անյայտ են: Գրքի մեծագույն մասը հին է եւ կարող է 14-րդ, գուցէ եւ 13-րդ դարու լինել»⁴: Այնուհետեւ բերվում են Իգնատիոսի 1567 թ. նորոգման 1684 թ. հիշատակարանների կարևոր մասերը, նշվում են մի շարք այլ տվյալներ: Յոհանի որևէ հիշատակարան չի մեջբերվում: Ձեռագրի հին մասի վերաբերյալ ասվում է, որ այն «գրուած է հին ուղղագրութեամբ. օձայնաւորի փոխանակ ունի աւ, իւ երկբարբառի տեղ՝ եւ (ինչպէս՝ առեւծ, արեւն...)» և այլն⁵:

Արիստակէս Լաստիվերցու պատմության համեմատական բնագիրը հրատարակելիս Կ. Յուզբաշյանն ավելի մանրամասնորեն է նկարագրում ձեռագիրը, հատվածներ ներկայացնում Յոհանի հիշատակարաններից (այդ մասին կխոսվի ստորև): Ձեռագրի հնագրական և ուղղագրական առանձնահատկությունները նշելուց հետո նա գրում է. «Նկատի ունենալով այդ հանգամանքները և հատկապէս գրչության ձևը, կարելի է համոզված ասել, որ ձեռագիրը ԺԳ, ամենաուշը ԺԴ դարից է և հանդիսանում է, այսպիսով, պատմության (Արիստակէս Լաստիվերցու – Կ.Մ.) մեզ հասած հնագույն օրինակը»⁶:

Աստղիկի պատմության սանկտպետերբուրգյան հրատարակության ժամանակ Յոհանի ընդօրինակած մատյանը ծանոթ չի եղել Մտ. Մալխայանցին: Բայց այս ձեռագիրը որպէս նախօրինակ է ծառայել հրատարակության համար օգտագործված մի շարք մատյանների համար:

Մեր անդրադարձն այս մատյանին պայմանավորված է նրանով, որ Յոհան գրիչը հիմնականում Ստեփանոս Աստղիկի և մասամբ Արիստակէս Լաստիվերցու երկերի մեջ լուսանցքներում մի շարք հավելումներ է կատարել: Դրանց մեծ մասը հետագայի գրիչները մոռել են անմիջապէս բնագրերի մեջ: Ձեռագրի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս Յոհանի կատարած ընդմիջարկությունները տարանջատել բնագրերից, միաժամանակ դրանց միջոցով մոտավոր պատկերացում կազմել Յոհանի ընդօրինակած մատյանի գրչության տեղի ու ժամանակի մասին:

ՅՈՀԱՆ ԳՐԻՉԸ

Յոհան գրիչը, որն իր գործի հմուտ վարպետն էր⁷, ձեռագրում ունի երեք հիշատակարան՝ մեկը մեծ և երկուսը փոքր: Մեծ հիշատակարանի վերջին հատվածը («ընդ նմին» բառերից սկսած) և փոքրերից երկրորդը հրատարակել է Կ. Յուզբաշյանը⁸:

Մեծ հիշատակարանը Յոհանը գրել է Աստղիկի պատմության վերջում, պատմիչի

⁴ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը եւ ներածութիւնը Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, Տիփլիս, 1913 (նմանահանութիւն, Երեւան, 1991), էջ ԺԹ:

⁵ Նույն տեղում, էջ ԻԱ:

⁶ Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերցույ, աշխատասիրությամբ Կ. Յուզբաշյանի, Երևան, 1963, էջ 9:

⁷ Յոհանը փայլուն կերպով տիրապետում էր գրչության արվեստին: Մի շարք էջերի վերջին տողերում (որից ներքև ստորին լուսանցքն է) նա ցուցադրում է իր գեղագրական կարողությունները, տառերի վերջավորություններով ներդաշնակ հորինվածքներ կազմելով (էջ 67բ, 96ա, 102բ, 190ա, 193ա, 206ա, 206բ, 209ա, 240բ, 265բ, 285ա, 292ա):

⁸ Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերցույ..., էջ 9:

հիշատակարանից անմիջապես հետո: Ինչպես որ Ասողիկի հիշատակարանն է նրա պատմության մյուս հատվածների վերնագրերի պես կարմիր թանաքով վերնագրված՝ «Բան վախճանի փառատրական սպառուած յիշատակարանիս» (էջ 241ա), այնպես էլ Յոհանն իր հիշատակարանն է օժտել կարմրագիր վերնագրով. «Յաղագս գրչի յիշատակ» (էջ 242ա), որին հաջորդում է տեքստը: Այն ստորև ներկայացնում ենք ամբողջությամբ՝ պահպանելով հեղինակի կիրառած կետադրությունը: Նա օգտագործել է մեկ կետ, որպես ստորակետ (մենք դնում ենք ստորակետ), շեշտ, բավական շատ, և վերջակետ, որը նախադասությունների իմաստից ելնելով՝ հաճախ կարելի է փոխարինել ստորակետով, սակայն հեղինակի ոճն ու իմաստային շեշտադրումներն ամբողջությամբ արտահայտելու համար կետադրությունն անփոփոխ ենք թողնում: Հիշատակարանը հետևյալն է.

Էջ 242ա «Արդարութեան եւ իմանալի արեգակն, ի գարնանաբեր ծոցածաւալ ծագողութեանն, ի յադին աստուածակերտ ծառաստանս, Տանս Ասքանազեան Թորգոմապէ՛տ գրոհի: Ի ձեռն երկաքանչիւրոց դասուց սրբազանից եւթանասնի՛ց եւ երկոտասնի՛ց, զԲարթոլոմէոս եւ զԹադէոս հոգիակի՛ր տաճողութեամբ սերմանեցին զԲանն Կենաց: Ակնարկելով քաջ հովուապետին Քրիստոսի, զարթուցանել զՏէր արեգակին ի խորափի՛տ գրին: Որոյ արե՛ան վտակաւք ձայնէ՛ր առ նահատակն, արի որ ննջեսդ, զի մի՛ թշնամին որոմնացան յանդգնեցի՛ զիւրն: Վասն որոյ ելանէր բազմատանջ հայրն, հաստահեղուս հիմամբ արեամբ վկայիցն, որոյ շաղեալ էր երկիրն այնու շինել զՍուրբ Կաթողիկէ:

Անդո՛ւստ եւ ա՛յսր որ եարք աստուածայինք հովուապետեալք: Եւ ի կատարել ընթացից արեգականն ընդ ի՛ւր տարաւ զնշոյլս լուսոյ իւրոյ: Նաեւ չքացա՛ւ Գիշերավարն, եւ Արուսեակն ո՛չ երեւի: Բայց եւ միգապատեալս որ զնոցայցն յիշատակ երկրորդեցի ձեզ ո՛վ ծնունդք սրբութեան, ողորմութիւնն ի ձեռս ձե՛ր է, զի

Էջ 242բ եւ հատա՛յ տապարատանջ: Այդ ձե՛ր է ա՛յր փրկու/թեան եւ ժամանակ ընդունելի: Ողորմեցարո՛ւք շանս սովամահի: Տո՛ւք ողորմութիւն, ի՛նձ եւ եղբա՛րց իմոց, եւ ծնողա՛ց: Եւ Քրիստոս Աստուած ի մեծի սոսկալի աւուրն զնա որ զմեզ յիշելոյ արժանի արասցէ, Սրբոց Առաքելո՛ցն եւ Մարգարէիցն, եւ Մարտիրոսացն մասին արժանի արասցէ: Ամէն:

Աղաչեմ մի՛ անփոյթ առնէր եւ Տէ՛ր հատուցէ քեզ զվա՛րձս քո:

Ընդ նմին եւ ե՛ս յետինս յամենեսեան եւ քան զբնաւս յանցաւո՛րս, եւ անթի՛ւ մեղաւք ծանրաբեռնեալս, եւ արժանիս բազո՛ւմ մահուց եւ ո՛չ մի կենաց, խաւարամա՛ծս ոգւով **Յոհա՛ն** գրիչ: Աղաչեմ⁹ յիշե՛լ յաղաթս առաջի Քրիստոսի զի՛ս եւ զծնա՛ւոյսն իմ, եւ զեղբայրն իմ: Եւ **զԲամբկոցն**, որ յուսո՛վ սատարեաց ինձ ի գործառնութիւնս: Որպէս զի աղաթիւք ձեր գտցո՛ւք ողորմութիւն ի Քրիստոսէ: Եւ Տէ՛ր տացէ գտրիտուրն ձեզ բազո՛ւմս, ամէն»¹⁰:

⁹ Բնագրում՝ «աղաչել»:

¹⁰ Այս և հաջորդ մեջբերումներում ընդգծումները մերն են – Կ. Մ.:

Փոքր հիշատակարաններից առաջինը գրված է սրանից առաջ, Ասողիկի պատմության երկրորդ հանդեսի վերջում. «Հայր, մի մոռանար զաշխատութիւնս իմ որ գրեցի, շա՛տս ի լի՛ սրտէ առ Աստուած: Ի Քրիստոս ողորմե՛ա **Յոհանայ** քարոզի սորա յանկաշառղ դատաւորութեան, եւ յանակնունելի¹¹ ատենին: Յորժամ (դ)ատես զտիեզերս»¹² (Էջ 189ա):

Երրորդ հիշատակագրությունը պահպանվել է Լաստիվերցու պատմության վերջին՝ ԻԵ գլխից հետո. «Քրիստոս Աստուած, որ հատուցանես ամենեցուն զվարձս: Հետո՛ **Բամբկոցին** հարիւրապատիկ եւ հազարապատիկ: Ջի ի Քէ՛ն եմք եղեալ եւ Քո՛ ողորմութեանդ սպասեալ մնամք, մի՛ ճշմարտութեամբ Քո քննեսցուք այդ գթութեամբ Քո քաւեսցուք: Եւ Քեզ փառս վերառաքեսցուք յաւիտեա՛նս յ(աւիտենից)» (Էջ 309ա):

Ինչպես տեսնում ենք, Յոհան գրչի հիշատակարանները տեղեկություններ չեն պարունակում ձեռագրի գրչության տեղի և ժամանակի մասին, չունեն նաև դրանց մոտավոր որոշմանը նպաստող տվյալներ: Չի բացառվում, որ ձեռագրի վերջում եղել է նաև այդ տեղեկություններն ունեցող գլխավոր հիշատակարան, որը չի պահպանվել: Այնուամենայնիվ, առկա հիշատակարանները որոշակի պատկերացում են տալիս գրչի մասին: Նախ երևում է, որ նա բանիմաց անձնավորություն է: Մեծ հիշատակարանի սկիզբը, որը խորհրդաբանորեն ներկայացնում է քրիստոնեության հաստատումը Հայաստանում, շատ ինքնատիպ է, և թվում է, որ պատրաստի ձևակերպումների կրկնություն (շաբլոն) չէ: Հատկապես պատկերավոր է Գրիգոր Լուսավորչին վերաբերող մասը, ուր առանց անունը տալու՝ «բազմատանջ հայրն» և այլ հատկանշական արտահայտություններով հեղինակն ակնարկում է նրա գործունեությունը և անգամ Էջմիածնի Կաթողիկեի կառուցումը:

Ճատարաբանությամբ գրված՝ Լուսավորչի ժամանակներին վերաբերող հատվածին ներդաշնակորեն հաջորդում է գրչի ապրած ժամանակի մասին ակնարկը («Անդո՛ւստ եւ ա յսր որ եարք աստուածայինք հովուապետեալք»): Դա մի մոռալ ժամանակ էր, որի մասին հեղինակը շարունակում է արտահայտվել փոխաբերության խորհրդաբանական եղանակով. Արեգակն իր շրջանը կատարելով մայր է մտել, այլ լուսատու ևս չի երևում («չքացա՛ւ Գիշերավարն, եւ Արուսեակն ո՛չ երեւի»)՝¹³ բայց ինքը՝ «միզապատեալ», պատմագրքերն ընդօրինակելով պահպանում է հին ու նոր «աստվածային հովվապետների» հիշատակը, («զնոցայցն յիշատակ երկրորդեցի»): Այս հատվածից երևում է, որ Յոհանի հիշատակարանը հեղինակային գործ է և նրա խոհերի արտահայտությունը:

¹¹ Բնագրում՝ «յանակնանելի»:

¹² Այս հիշատակարանը Ասողիկի բնագրի հետ արտագրել են մի շարք գրիչներ (Ստեփանոսի Տարոնեցույ Պատմութիւն տիեզերական, աշխատասիրութեամբ Ստ. Մալխասեանցի, Սանկտ-Պետերբուրգ, 1885, էջ 145):

¹³ Վենետիկ մուտրակի երկու անուններն են Գիշերավար ու Արուսյակ: Երբ այն երկնքում երևում է լուսաբացին, կոչվում է Արուսյակ, իսկ մայրամուտին՝ Գիշերավար: Այստեղ հիշատակվում են հոգևոր լուսավորության խորհրդաբանական իմաստով (օրինակ. «Ժբբեւ զգիշերավարն պայծառացո՛ւք հոգւով խաւարային կողմ աշխարհիս» (Գր. Նարեկացի), տե՛ս Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. Ա, Վենետիկ, 1836, (նմանահանություն, Երևան, 1979), 374, 555):

Այն սկսվում ու ավարտվում է նույն ոճով¹⁴, շարադրված է հարուստ լեզվով, անգամ բառակազմական նորություններ ունի («ծոցածալալ», «տապարատանջ» բառերը չկան Հայկազյան բառարանում) :

Հիշատակարաններից երևում է, որ Յոհան գրիչն ապրել է վանական միջավայրում: Փոքր հիշատակարաններից առաջինը նա սկսում է «Հայր մի մոռանար զաշխատութիւնս իմ» բառերով, որ հավանորեն վերաբերում է վանահորը: Իսկ մեծ հիշատակարանի մեջ, երբ գրում է «Տո՛ւք ողորմութիւն, ի՛նձ եւ եղբա՛րց իմոց, եւ ծնողա՛ց», ամենայն հավանականությամբ նկատի ունի իր վանական հոգևոր եղբայրներին (ազգականներին հիշատակելիս սովորաբար նախ նշում են ծնողներին, ապա մյուսներին), քանի որ շարունակության մեջ, երբ ավելի անձնական բնույթի տեղեկություններ է հայտնում, խնդրում է հիշել իրեն, ծնողներին և եղբորը («զի՛ս եւ զծնա՛լոսն, իմ եւ զեղբայրն իմ»), այսինքն՝ մեկ եղբայր ուներ:

Հիշատակարաններում Յոհանից բացի հիշվող երկրորդ անձը Բամբկոցն է, որը սատարել է նրան: Այդ անունը չկա Աճառյանի անձնանունների բառարանում, բայց կա հետևյալը. «**Բամկոց**, թվի իգական անուն, անշուշտ Բամբկոց (բամբակ) ձեւից»¹⁵: Հետաքրքիր է, որ մեծ հիշատակարանում Յոհանն այդ անունը գրել է Բամկոց և մոռացված «բ» տառն ավելացրել է բառի ներքևի մասում:

Կ. Յուզբաշյանը կարծում է, որ Բամբկոցը Յոհանի եղբայրն է: Մեծ հիշատակարանի համապատասխան հատվածը նա հրատարակել է հետևյալ կերպ. «զծնալոսն իմ եւ զեղբայրն իմ **զԲամբկոցն...**»¹⁶: Սակայն ձեռագրում այլ կերպ է. «զծնա՛լոսն իմ, եւ զեղբայրն իմ: Եւ **զԲամբկոցն**, որ յուստ՛վ սատարեաց ինձ...»:

Երկրորդ անգամ Բամբկոցի անունը նշվում է առանձին հիշատակարանում և այնպիսի ձևակերպմամբ, որով կարելի էր հիշատակել ձեռագրի ստացողին («Քրիստոս Աստուած, որ հատուցանես ամենեցուն զվարձս: Հետո՛ **Բամբկոցին** հարիրապատիկ եւ հազարապատիկ»): Եթե Բամբկոց անունն իսկապես բամբակ բառից է ծագում, այդ դեպքում իրոք պատշաճելով կնոջ, ուրեմն Յոհանին ձեռագիրը գրելու համար սատարած (հավանաբար նյութական ծախսը հոգացած) Բամբկոցը կին է: Համենայն դեպս, Բամբկոցի՝ Յոհանի եղբայրը լինելու վարկածը շատ ավելի խոցելի է, որովհետև նման ազգակցության դեպքում վերոհիշյալ փոքր հիշատակարանում գրիչը պետք է որ նշեր այդ մասին, կամ առնվազն կրկին հիշեր իր ծնողներին: Իսկ մեծ հիշատակարանում, անուններ տալու մեջ ժլատ գրիչը հստակ տարանջատում է մի կողմից՝ իր ծնողներին ու եղբորը, և մյուս կողմից՝ «յուստով» (հոգու փրկության հույսով) իրեն սատարած Բամբկոցին:

¹⁴ Յոհանի հիշատակարանների ընդհանուր ոճը բավական հնաբույր է, վանական խստակեցության շունչը կրող: Այստեղ և հավելումների մեջ նա օգտագործում է որոշ անվանումների հին գրելաձևեր (օրինակ՝ «Կաթուղիկե», «Պալիաունի»):

¹⁵ **Հ. Աճառյան**, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երևան, 1942, էջ 379:

¹⁶ Պատմություն Արիստակիսի Լաստիվերտցույ..., էջ 9:

ՅՈՀԱՆ ԳՐԶԻ ՀԱՎԵԼՈՒՄՆԵՐԸ

Հայտնի է, որ պատմական երկերում, ավելի հաճախ՝ ժամանակագրություններում, հետագայի ընդօրինակող գրիչները կամ տարբեր մարդիկ, զանազան ընդմիջարկություններ ու լրացումներ են կատարել: Մատենադարանի թիվ 2865 ձեռագրում առկա լրացումներն ու հավելումները պատկանում են հենց Յոհան գրչին: Դա երևում է գրչի ձեռագրից. հավելումները նույն գրչությամբ են, միայն թե ավելի մանրատառ: Դրանցից մեկը, որը վերաբերում է Անիի Գազկաշեն եկեղեցու ճարտարապետ Տրդատին, գրված է վերնագրերին հատուկ կարմիր թանաքով և ինչպես մյուս հավելումներից մի քանիսը, վերցված է զարդագիծ շրջանակի մեջ:

Հիմնականում Յոհան գրչի հավելումները գրված են լուսանցքներում, հազվադեպ գրապյունների միջև, վերաբերում են անիջապես կից տեքստին, կամ ունեն տարբերանշան (փոքրիկ օղակի կամ լատինական *v* տառի նմանությամբ), որը կրկնվում է տեքստի համապատասխան մասում՝ ցույց տալով ընդմիջարկության գետեղման տեղը: Յոհանի մատյանը որպես նախօրինակ է ծառայել այլ ձեռագրերի համար, որոնց գրիչները երբեմն հավելումները տեղադրել են սխալ տեղերում՝ որոշակի շփոթ առաջացնելով:

Յոհանի կատարած հավելումներն ավելի շատ են Աստղիկի պատմության մեջ և քիչ՝ Լաստիվերցու պատմությունում: Վերջինիս հրատարակիչ Կ. Յուզբաշյանը ձեռագիրը նկարագրելիս նշում է. «Գրչագիրը արտագրվել է հմուտ ձեռքով, առանց տառասխալների: Որոշ տեղերում կան ուղղումներ և լրացումներ, որոնք, թվում է, պատկանում են իրեն՝ գրչին, ուստի համեմատության ժամանակ հատուկ չեն նշվել»¹⁷: Ճիշտ դիտարկում է, որ լրացումները գրչինն են, բայց ցավալի է, որ համեմատության ժամանակ դրանք համարվելով Արիստակես Լաստիվերցուն պատկանած, գրչի վրիպած, ապա նրա ձեռքով լուսանցքում լրացված, հրատարակության մեջ չեն ընդգծվել: Միանգամայն հնարավոր է, որ լուսանցքում գրված փոքրիկ լրացումների մի մասն, իրոք, գրիչը վրիպել է, ապա նկատելով՝ ավելացրել: Բայց կան նաև հավելումներ, որոնց այդպիսին լինելն այս հրատարակության մեջ չի արտացոլվել: Կ. Յուզբաշյանը տողատակում նշել է միայն դրանցից ամենաակնառուն, որը վերաբերում է 12-13-րդ դարերի դեպքերին:

Ստ. Մալխասյանցն Աստղիկի պատմությունը հրատարակելիս հիմք է ընդունել պատմագրքի՝ Կ. Շահնազարյանցի 1859 թ. Փարիզում կատարած հրատարակությունը և իրեն ծանոթ մի շարք ձեռագրեր (թվով 9) և դրանցից զուգահեռաբար օգտվելով՝ փորձել վերականգնել հեղինակային տեքստը¹⁸: Տողատակում տարբերությունները նշելիս նա հիմնականում գրում է՝ «Տ», այսինքն՝ տպագիր, կամ «Զ», այսինքն՝ ձեռագրեր՝ առանց որոշակիացնելու մատյանը:

Աստղիկի պատմության առաջիկա հրատարակության ժամանակ, անկասկած, գլխավոր տեղում է լինելու Յոհանի ընդօրինակած մատյանը: Ստորև մենք նպատակ չունենք

¹⁷ Պատմություն Արիստակիսի Լաստիվերցույ..., էջ 9:

¹⁸ Ստեփանոսի Տարօնեցույ Պատմություն, էջ ԼԹ: Գրքի առաջաբանում Ստ. Մալխասյանցը պատշաճ կերպով անդրադառնում է նաև Աստղիկի երկի թարգմանություններին:

ցույց տալու Յոհանի բոլոր նշումներն ու գրառումները¹⁹, քանի որ դրանց մեջ կան նաև մեկ կամ մի քանի բառերից կազմվածները: Դրանք վրիպումներ են Աստղիկի բնագրից, որը նկատելով ավելացրել է գրիչը, իսկ եթե Յոհանի գրածն են, պարզ կլինի մյուս ձեռագրերի հետ համեմատությունից: Բնականաբար, այդպիսի ծավալուն քննությունը դուրս է մեր նպատակից և հողվածի նյութ չէ: Մենք կներկայացնենք միայն առավել ակնառու հավելումները, որոնք նաև պատմագիտական որոշ արժեք ունեն և կարող են օգտակար լինել մասնագետներին, մինչև որ հրապարակ կգա պատմիչի երկի նոր գիտական հրատարակությունը: Հավելումները ներկայացնելիս, ինչպես հիշատակարաններում, պահպանում ենք գրչի կիրառած կետադրությունը:

Կաթողիկոս Հովհան Մանդակունու (478-490) աթոռակալության մասին գրելուց հետո Աստղիկը նշում է. «Յայսմ ժամանակի երանելին Տեառնթագ, որ էր ի գաւառէն Արշարունեաց ի Կալոց գեղջէ՝ վկայեալ վասն Քրիստոսի քաջութեամբ՝ կատարեցաւ ի Ջառմիհրն Հագարաւուխտոյ, ի գորավարէն Պարսից»²⁰, որից հետո Յոհան գրիչը ձեռագրի ստորին լուսանցքում ավելացրել է. «**Նշխարք սորա հանգուցան ի Շիրա՛կ գաւառի ի գեղն որ Բեռնա՛նս կոչի, յեկեղեցւոջն որ Տեառնթա՛գ ասեն**» (էջ 162բ):

Վահան Մամիկոնյանին (Հայոց սպարապետ և մարզպան, մոտ 487-505 թթ.) և նրա ձեռամբ էջմիածնի տաճարի նորոգմանը նվիրված հատվածում դարձյալ ստորին լուսանցքում Յոհանն ավելացրել է. «**Յաւուրս Վահանայ յայտնեցան նշխարք Սուրբ Առաքելոյն Թադէոսի եւ Սանդիստոյ եւ Սրբոյն Գրիգորի լուսաւորչին մերոյ**» (էջ 163ա)²¹:

Աստղիկի պատմության այն հատվածում, ուր ասվում է, որ Պարսից թագավորը . «ի խնդրոյ նախարարացն իշխան հաստատէ Հայոց գԴաւիթ Սահառունի, որ կալաւ զհագարապետութիւն Հայոց ամս Լ (30)»²², Յոհանը երկու սյունյակների միջև ավելացրել է. «**Ի Սրեն գեկեղեցին սա շինեաց**» (165ա, նկ. 1)²³: Յոհանի ձեռագրից ընդօրինակություն կատարած գրիչներն այս հատվածը մուծել են սխալ տեղում, ուր խոսվում է Կոմիտաս Աղեցի (615-628) կաթողիկոսի, ապա Հովհան Մայրագումեցու գործունեության մասին, այդպես էլ նշված է հրատարակության տողատակում²⁴, որն իր հերթին թյուրիմացութե-

¹⁹ Դրանցից մի քանիսը նկատել է նաև Ստ. Մալխասյանը: Մասնավորապես Սեբեոսի պատմությունից Աստղիկի քաղած մի հատվածում կա Սեբեոսի մոտ չեղած և նյութի հետ այնքան էլ չկապվող մի փոքրիկ ընդմիջարկություն, որը տարբեր ձեռագրերում եղել է տարբեր տեղերում, և հրատարակիչն իրավամբ եզրակացնում է, թե հատվածը «անշուշտ ի լուսանցից ձեռագրի իրիք մուծեալ է ի բնագիրն» (Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Պատմութիւն..., էջ 95-96, 350): Միայն թե նրան ծանոթ չի եղել մայր ձեռագիրը, որը Յոհանի ընդօրինակածն է, վերջինիս կատարած լուսանցագիր հավելումով (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 2865, էջ 168բ):

²⁰ Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Պատմութիւն, էջ 80:

²¹ Ստ. Մալխասյանցն այստեղ տողատակում ծանոթագրել է. «Ի Զ. աստ եղեալ էր հատուածն յաղագս յայտնութեան նշխարաց Ս. Թադէոսի, Ս. Սանդիստոյ եւ Ս. Լուսաւորչին, զոր մեք թողաք ըստ կարգին, որպէս Տ. ունէր» (Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Պատմութիւն, էջ 81): Այսինքն, հրատարակիչը կռահել է, որ դա հավելում է եղել:

²² Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Պատմութիւն, էջ 86: Դավիթ Սահառունին Հայաստանի բյուզանդական մասի կառավարիչ է եղել 635-638 թթ.:

²³ Դավիթ Սահառունու կողմից Սրենի եկեղեցու կառուցման մասին տե՛ս **Հովհաննէս կաթողիկոս Դրասխանակերտցի**, Հայոց պատմություն, Երևան, 1996, էջ 82-85:

²⁴ Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Պատմութիւն, էջ 87, ծան. 5:

յան մեջ է գցել Սրենի ճարտարապետության հետազոտողին²⁵:

Պատմության այն հատվածում, ուր Ասողիկը պատմում է, որ Աբաս Բագրատունի (թզվ. 929-953 թթ.) թագավորը կառուցել է Կարսի եկեղեցին, Յոհանը ձախ լուսանցքում ավելացրել է հետեւյալը. «**Սա շինե է զՓոքր Կաթողիկէն Անույ: Եւ զՍուրբ Գրիգոր, ի Քաղաքոյ դաշտին**»²⁶ (էջ 196բ, նկ. 2):

Անիի պատմության համար այս վկայությունը չափազանց կարևոր է, քանի որ այդ եկեղեցին՝ Փոքր Կաթողիկէն, փաստորեն, կառուցվել է մինչև Անիի մայրաքաղաք հռչակվելը: 953 թվականից հորը՝ Աբասին փոխարինած Աշոտ Ողորմածը 961-ին ոչ միայն Անին մայրաքաղաք հռչակեց, այլև այդտեղ թագադրվեց, մի արարողություն, որը կատարվում էր կաթողիկոսի ձեռքով՝ եկեղեցում: Դրանից հետո Աշոտը ձեռնարկեց քաղաքի առաջին պարսպի կառուցումը, բայց իր նստավայրում եկեղեցի չկառուցեց (ի տարբերություն Բագրատունի նախորդ և հաջորդ թագավորների), քանի որ իր հոր հիմնած եկեղեցին՝ Փոքր Կաթողիկէն, արդեն կանգուն էր ինքն էլ այդտեղ էր թագադրվել²⁷:

Ինչ վերաբերում է Աբասի կողմից Քաղաքադաշտի Ս. Գրիգորը (Զվարթնոցը), «շինելուն», այն պետք է հասկանալ որպես նորոգում, որի մասին նշվում է նաև այլ աղբյուրում²⁸:

Յոհանի հաջորդ ընդմիջարկությունը վերբերում է 998 թ. Մամլան ամիրայի դեմ մղված ճակատամարտի ժամանակ Անիի թագավորության վեց հազարանոց զորաբանակը գլխավորող զորավարներին: Ասողիկը գրում է, որ հայկական զորաբանակը հանձնվել էր. «...ի ձեռն իշխանաց իշխանին Վահրամայ որդւյ Գրիգորոյ, եւ Սմբատայ մաժիստոռսի որդւյ Վահրամայ, եւ մարգպանին Աշոտոյ»: Այս հատվածից աջ, լուսանցքում, Յոհանն ավելացրել է. «**Պալիաունոյ որ զՄարմաշէն շինեց: Որ զԲզներն շինեց**» (էջ 236ա, նկ. 3): Գրիչը ցանկացել է նշել իրեն հայտնի փաստն այն մասին, որ Վահրամ Պալիաունին Մարմաշենն է կառուցել, իսկ Սմբատ Մագիստրոսը՝ Բազնայրը, այդ պատճառով երկու տվյալներն առանձնացրել է վերջակետով: Բայց հետագայի ընդօրինակողներն այդ տողերը, որպես միասնական միտք, ներմուծել են բնագրի մեջ մի դեպքում Վահրամի հոր անունից հետո (ինչպես Ասողիկի հրատարակության մեջ է), մյուս դեպքում՝ Աշոտ մարգպանի (ինչպես հրատարակության տողատակում նշված օրինակում)²⁹, որը տարբեր կարգի շփոթությունների առիթ է տվել³⁰:

Յոհանի մյուս հավելումը մեծ նշանակություն ունի հայ ճարտարապետության պատմության

²⁵ Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հ. 2, Երևան, 2002, էջ 244-245:

²⁶ Այս տեղեկությունը եղել է նաև Յոհանի ձեռագրից ընդօրինակված մատյաններում և զետեղվել Ասողիկի հրատարակության տողատակում, ուր Անիի եկեղեցու անունը գրված է «Կաթողիկէ» (Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Պատմութիւն, էջ 172), մինչդեռ Յոհանը գրում է «Կաթողիկէ» (այդպես է նաև նրա հիշատակարանում՝ «զՍուրբ Կաթողիկէ»):

²⁷ Կ. Մաթևոսյան, Անի. եկեղեցական կյանքը և ձեռագրական ժառանգությունը, Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 155-158: Հատկանշական է, որ Աշոտ Ողորմածի որդու՝ Սմբատ Բ-ի Անիում կառուցած Մայր տաճարը աղբյուրներում սովորաբար կոչվում է Մեծ Կաթողիկէ:

²⁸ Գ. Յովսեփեան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 87, Կ. Մաթևոսյան, Անի, էջ 156, 338:

²⁹ Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Պատմութիւն, էջ 270:

³⁰ Այս մասին տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, Սմբատ Մագիստրոս, «Հանդէս ամսօրեայ», 2008:

մության համար: Ասողիկի պատմության համապատասխան հատվածի վերնագիրը՝ «Յաղագս շինելոյն Գագկայ արքային ի քաղաքն Անույ զեկեղեցին մեծ անուամբ Սրբոյն Գրիգորի» (Էջ 240բ-241ա) Յոհանը լրացրել է նույն կարմիր թանաքով, զարդագիծ շրջանակի մեջ գրված հետևյալ բառերով. «**Տրդատ վարդպետ եկեղեցոյն**» (Էջ 241ա, նկ. 4): Անիում Զվարթնոցի նմանությամբ կառուցված Գագկաշեն Ս. Գրիգոր եկեղեցու ճարտարապետի վերաբերյալ չեն պահպանվել վիմագիր և մատենագրական այլ տեղեկություններ: Մասնագետները միայն ենթադրել են, որ ճարտարապետը կարող էր Տրդատը լինել՝ աչքի առաջ ունենալով Ասողիկի պատմության հրատարակությունը, ուր Յոհանի ընդմիջարկությունն արտագրող գրիչները, որոշ բառեր էլ իրենք ավելացնելով, ստացել են Սո. Մալխասյանցի՝ տողատակում բերած հետևյալ գրառումը. «2.՝ որ անուամբ սրբոյն գեորգեա. միդատ (ընթերցիր՝ տրդատ) վարպետ եկեղեցոյն»³¹: Ինչպես տեսնում ենք, Յոհանը ոչ միայն ստույգ նշել է Տրդատի անունը, այլև նրա ճարտարապետ՝ «**վարդպետ**» լինելը:

Հաջորդ երկու հավելումը վերաբերում են Արիստակես Լաստիվերցու պատմությանը:

Այստեղ Յոհանի կատարած բոլոր հավելումները կարող են բացահայտվել նրա ընդօրինակած ձեռագրի և պատմիչի մեկ այլ ձեռագրի (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 6457) համեմատությունից, որը թեև 19-րդ դարից է, բայց ընդօրինակվել է «ի հին ձեռագրե գրելոյն ի թվին Հայոց ՈԿԳ (1214)»³²: Այս ձեռագիրը, որ Կ. Յուզբաշյանը համեմատական բնագիրը կազմելիս նշել է լատիներեն «I» տառով, ավելի հին է, քան Յոհանի ընդօրինակածը: Բնականաբար Յոհանի հավելումները չկան այդ օրինակում:

Դրանցից առաջինը վերաբերում է Սարգիս Սևանցուն (կաթողիկոս՝ 992-1019 թթ., մահ՝ 1022 թ.): Այս կաթողիկոսի գործունեությունն ամփոփող և նրա մահվան մասին վկայող Արիստակես Լաստիվերցու գրած հատվածի մոտ Յոհանն ավելացրել է. «**Գեղեզման նորա ի Հոռոմոսի վանքն**» (Էջ 248բ, նկ. 5): Հետաքրքիր է, որ Յոհանի ձեռագրից ընդօրինակված մի քանի ձեռագրում այս վկայությունը պահպանվել է հենց լուսանցքում³³:

«Վասն տիեզերահռչակ քաղաքին Անույ խողխողմանն սրով» գլխի վերջում, ուր Արիստակես Լաստիվերցին գրելով «Այս է բաժին անիրաւ քաղաքաց», ապա շարունակում է և հարցնում՝ «եւ արդ զին չ լինի նոցա ի հասանել բարկութեանն Տէառն»³⁴, աջ լուսանցքում ավելացված է հետևյալը. «**Երկրորդ Դաւիթ թուականն ՇՀԳ (1124): Երրորդ Գեորգի թւ ՈԺ (1161): Ի ՈԶԵ (1236) թաթարն էառ զԱնի եւ զամենայն տիեզերս**»³⁵ (306 ա, նկ. 6):

Յոհան գրիչն այստեղ, Ալփապանի (Ալփ Արսլան) կողմից Անիի գրավումը համարե-

³¹ Ստեփանոսի Տաթևեցույ Պատմութիւն, էջ 282:

³² Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերցույ..., էջ 14:

³³ Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերցույ..., էջ 32:

³⁴ Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերցույ..., էջ 136:

³⁵ Յոհանի այս հավելումը նշված է հրատարակության տողատակում, որոշ տարբերություններով և առաջին թվականի սխալով՝ «ՁՀԳ» (Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերցույ..., էջ 136):

լով քաղաքի առաջին առումը, համարակալելով հաջորդները՝ միանգամայն ճիշտ թվագրմամբ նշում է, որ երկրորդ անգամ Անին գրավել է վրաց Դավիթ թագավորը՝ 1124 թ., երրորդ անգամ՝ Գեորգին՝ 1161 թ., իսկ 1236-ին քաղաքը գրավել են թաթարները:

ՁԵՌԱԳՐԻ ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԻ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Ինչպես վերևում տեսանք, նախորդ հետազոտողները Մատենադարանի թիվ 2865 ձեռագիրը համարում են 13-րդ կամ 14-րդ դարի մատյան: Ա. Մաթևոսյանը ձեռագիրը 13-րդ դարի է համարել և հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները հրատարակելիս Ստեփանոս Ասողիկի և Արիստակես Լաստիվերցու հիշատակարանները քաղել է հենց այս մատյանից³⁶:

Յոհան գրչի հիշատակարանները և Ասողիկի ու Արիստակես Լաստիվերցու երկերում նրա կատարած հավելումները միմյանց լրացնելով թույլ են տալիս որոշ ենթադրություններ կատարել ձեռագրի գրչության տեղի և ժամանակի վերաբերյալ:

Նախ, հենց վերջին հավելումը թույլ է տալիս որոշակի դարձնել գրչության ժամանակի ստորին սահմանը, որը 1236 թվականն է, քանի որ Յոհանը նշում է, թե այդ թվականին թաթարները գրավեցին Անին: Ժամանակագրական վերին սահմանը ավելի դժվար է որոշել, սակայն դատելով նույն վկայությունից, այն չի անցել մոնղոլների տիրապետության շրջանից: Յոհանի խոսքը թեև կարճ, բայց արտահայտիչ է՝ «Ի ՈԶԵ (1236) թաթարն էառ զԱնի եւ **զամենայն տիեզերս**»: Թվում է, որ գրիչը բնակիչն էր թաթարներից առնված այդ տիեզերքի, որի դժնի ու հոգեկեղեք մթնոլորտի արձագանքը կարելի է գտնել նաև նրա հիշատակարաններում: Մոնղոլների անակնկալ ներխուժումն ու համատարած նվաճումները ժամանակակիցների վրա սարսափելի տպավորություն թողեցին: Ճիշտ է, Յոհանն իր հիշատակարաններում պատմական փաստեր ու նկարագրություններ չի բերում (որը պայմանավորված է նրա ոճով), բայց ստեղծում է որոշակի տպավորություն: Նա չի տեսնում «լույսի նշույլ», իրեն համարում է հոգով խավարամած, «միզապատեալ» ու «տապաբատանջ» և այլն, ասես ձայնակցելով մոնղոլական արհավիրքի ականատես Կիրակոս Գաձակեցուն՝ «իբրեւ խաւարաւ մաժեալ էր ամենայն աշխարհ»³⁷: Կարելի է ենթադրել, որ այդ հոգեվիճակը և թաթարների «ողջ տիեզերքը» նվաճած լինելու տպավորությունը Յոհանի մոտ կարող էր ծնվել մոնղոլների տիրապետության առաջին տասնամյակներին՝ 1240-1250-ական թվականներին, որն էլ համարում ենք մատյանի գրության մոտավոր ժամանակը:

Այն հարցը, թե որն է եղել Յոհանի բնակության տարածքը, կարող է պատասխան գտնել հավելումների պարունակած տեղագրական տվյալների միջոցով: Դրանցում

³⁶ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., աշխատասիրությամբ Ա. Մաթևոսյանի, Երևան, 1988, էջ 79, 112: Ասողիկի բնագրին անդրադառնալով՝ ձեռագիրը 13-րդ դարի է համարում նաև Գ. Գրիգորյանը (Գ. Գրիգորյան, Տարոնի Բագրատունիների ֆեոդալական իշխանությունը 9-10-րդ դարերում, Երևան, 1983, էջ 147):

³⁷ **Կիրակոս Գաձակեցի**, Պատմություն հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 240:

մատնանշվում է, որ նահատակ Տեառնթագի նշխարները գտնվում են **Շիրակ գավառի Բեռնոն գյուղի** եկեղեցում (որը հենց **Տեառնթագ** է կոչվում), որ Դավիթ Սահառունին կառուցել է **Սրենի** եկեղեցին, իսկ Աբաս Բագրատունին կառուցել է **Անիի Փոքր Կաթողիկեն**, և **Քաղաքադաշտի Ս. Գրիգորը**, Վահրամ Պահլավունին կառուցել է **Մարմաշենը**, Սմբատ Մագիստրոսը՝ **Բագնայրը**, որ Տրդատը **Անիի Գագկաշեն Ս. Գրիգոր եկեղեցու** ճարտարապետն է, Սարգիս Սևանցի կաթողիկոսը թաղվել է **Հոռոմոսում** և վերջապես, որ Ալփալանից հետո **Անին** երկրորդ անգամ գրավել է Դավիթ թագավորը՝ 1124 թ., երրորդ անգամ՝ Գեորգին՝ 1161 թ., իսկ 1236-ին թաթարները գրավել են **Անին** և ողջ աշխարհը: Դժվար է անգամ պատկերացնել, որ այս տեղեկությունները կարող էր փոխանցել, ասենք, Վասպուրականում, Սյունիքում, Գուգարքում կամ վերը թվարկված բնակավայրերից հեռու գտնվող մեկ այլ տեղում ապրող մի գրիչ: Սա զուտ Շիրակի, իսկ ավելի ստույգ՝ Անիի շրջանի բնակչին հասու տեղեկությունների պաշար է, և կարծում ենք, որ սխալված չենք լինի Յոհանին Անիի շրջանում ապրած գրիչ համարելով: Հավանաբար նա գործել է Անիի մերձակա վանքերից մեկում:

Յոհան գրիչը հավելումները կատարել է հիմնականում հայրենի գավառի վանքերի ու եկեղեցիների մասին իրեն հայտնի մի քանի տվյալները պատմությանը փոխանցելու նպատակով (տեսնելով, որ դրանք չկան իր ընդօրինակած պատմագրքերում): Տեղեկությունների մի մասը նա կարող էր քաղել այլ հեղինակներից, ինչպես օրինակ՝ Սրենի եկեղեցու կառուցողի հարցում՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցուց, Մարմաշենի ու Բագնայրի դեպքում՝ Սամվել Անեցուց: Սակայն, հավանաբար, եղել են տվյալներ, որ նա ինքն է իմացել, ինչպես օրինակ Անիի Փոքր Կաթողիկեի կառուցման, Տրդատ ճարտարապետի կամ Սարգիս Սևանցու մասին տեղեկությունները, որոնք առայժմ այլ աղբյուրներից հայտնի չեն:

Ի միջի այլոց, Յոհանի՝ Անիին մոտ լինելու հանգամանքը որոշ լույս է սփռում նաև Բամբկոցի պարագայի վրա, քանի որ այս քաղաքում, առավել քան հայկական մեկ այլ բնակավայրում, կանայք սոցիալական որոշակի դիրք էին զբաղեցնում, և անեցի ունեոր մի կին անարգել կարող էր նյութապես սատարել վանական գրչին:

Այսպիսով, Մատենադարանի թիվ 2865 ձեռագիրը, որ պատմական երկերի բացառիկ արժեքավոր ժողովածու է, Յոհան գրիչն ընդօրինակել է Անիի շրջանում, 1236 թվականից հետո, ենթադրաբար՝ մոնղոլների տիրապետության առաջին շրջանում: Յոհան գրիչը Ստեփանոս Ասողիկի և մասամբ Արիստակես Լաստիվերցու երկերում, լուսանցքներում հակիրճ հավելումներ է կատարել, որոնք ուշագրավ տեղեկություններ են պարունակում մի քանի պատմական գործիչների և հատկապես Անիի ու Շիրակի մի շարք վանքերի և եկեղեցիների վերաբերյալ: Կարևոր հանգամանք է նաև, որ այդ հավելումները, որոնց մի մասը տարրալուծված էր պատմիչների երկերի մեջ, մյուսները՝ զետեղված հրատարակությունների տողատակերում, այլևս չեն ընկալվի իբրև անորոշ ծագում ունեցող ընդմիջարկություններ, այլ որպես բանիմաց հեղինակի՝ որոշակի նպատակով կատարած լրացումներ, որոնք պարունակում են արժանահավատ տեղեկություններ: